

meerde Kerken in Nederland, 1854-1954 (Kampen: J.H. Kok N.V., 1954), 226v. en Willem de Graaf, *Een monument der Afscheiding. De Theologische Hogeschool van de Gereformeerde Kerken in Nederland 1854-1954*, (Kampen: J.H. Kok N.V., 1955), 74.

⁶ Boerkoel, 'De tweede halve eeuw', 148 en W. de Graaf, *Afscheiding*, 289v.

⁷ Boerkoel, 'De tweede halve eeuw', 182v. Zie ook de recente bijdrage van W. Puttenstein over het Timmermannfonds, 'Licht op gereformeerde studiefondsen uit de Kamper archieven: het Timmermannfonds 1927-1952', in: *DNK* 83, 25 e.v.

⁸ Boerkoel, 'De tweede halve eeuw', 227 en W. de Graaf, *Afscheiding*, 132.

⁹ Gert van Klinken, 'Een sterk instituut van kwetsbare mensen', in: Jansen-de Graaf en Van Klinken, *Geschiedenis*, 135.

¹⁰ *Ibid.*, 36, 46, 93, 132.

¹¹ Jansen-de Graaf, 'Nieuwe wegen', 194, 196v, 255.

¹² Uit Gerrit Jan Beuker, *Umkehr und Erneuerung. Aus der Geschichte der Evangelisch-altreformierten Kirche in Niedersachsen 1838-1988* (Z.p.: Synode der Evangelisch-altreformierten Kirche in Niedersachsen, 1988), 1.

¹³ Pieter Antonie Julius Caljé, *Student, universiteit en samenleving. De Groningse universiteit in de negentien-*

De stad Groningen onderhield aan het begin van de 16de eeuw nauwe banden met Oost-Friesland en erkende graaf Edzard Cirkse-na I zelfs als landsheer.¹³ De reden hiervoor was dat Groningen niet onder het gezag van de hertog van Saksen en de Habsburger keizer Maximiliaan I wilde komen en economisch georiënteerd was op Oost-Friesland. Volgens de 'Augsburger religievrede' mocht iedere vorst binnen het Heilig Romeinse Rijk in zijn of haar territorium bepalen welke confessie hij/zij aan zijn onderdanen wilde opleggen (*cuius regio illius et religio*).¹⁴ Maar de stad Emden en de standen en gemeenten in Oost-Friesland weerden zich met succes tegen pogingen om één godsdienst in te voeren.¹⁵ Daarom kregen zowel de lutherse als ook de door de Zwitserse Reformatie beïnvloede *reformierte* godsdienst in Oost-Friesland voet aan de grond. Emden werd een vluchtplaats voor Nederlandse calvinisten uit Noord- en Zuid-Holland.¹⁶ Zij stroomden vooral tussen 1554 en 1557 de stad in en domineerden vervolgens het sociaal-economische, politieke en culturele leven. Deze meerderheidspositie zorgde er volgens Caljé echter ook voor dat ze geen moderniserende elite waren, maar juist traditioneel. In 1599 werd Enno III door de standen als nieuwe vorst geaccepteerd.¹⁷ Dit nadat hij met hen een contract had gesloten waarin werd overeengekomen dat iedere gemeente de vrijheid had te bepalen welke godsdienst ze wilde toebehoren. De Hollandse gereformeerde invloed werd merkbaar. Want in de *reformierte* gemeenten in de zeventiende eeuw in Oost-Friesland werd vanaf de kansel niet meer Nederduits gesproken, zoals in de zestiende eeuw, maar Nederlands.¹⁸ Bovendien ontvingen de *reformierte* predikanten uit Oost-Friesland met name vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw hun opleiding in Nederland: vooral in Franeker en Groningen. De *reformierte* gemeenten achtten hun identiteit zo beter gewaarborgd dan door te vertrouwen op een opleiding in het door godsdiensttwisten verdeelde Duitsland.¹⁹

Graafschap Bentheim

Ook het ten oosten van Overijssel liggende graafschap Bentheim onderhield banden met Nederland. Tot in 1421 heersten namelijk graven uit het Hollandse huis in Bentheim.²⁰ Nadien bleef het noordelijke gedeelte (Nedergraafschap: Uelsen, Neuenhaus en omstreken) leenplichtig aan verschillende Nederlandse heren. Ook hier werd Nederlands als taal voor officiële documenten gebruikt.²¹ Kerken en scholen gingen daarin mee. Graaf Arnold II, die goede contacten met het huis van Oranje had, ging in 1588 namelijk tot het calvinisme over.²² Zo werd de *Landeskirche*, voorheen luthers, *reformiert*.²³ De studenten gingen in de zeventiende eeuw vooral naar Leiden en Utrecht, daarnaast ook naar Groningen.²⁴

In het graafschap Bentheim kreeg de zg. *Oberkirchenrat*, die in